

Zin in verhalen. Het narratief paradigma in de vragen van zingeving en geloofsoverdracht.

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser

In: P.D.D. Steegman & J. Visser (red.) *Zin in verhalen*. Zoetermeer, Boekencentrum, 1993, 9-23.

Het thema, of zo men wil het paradigma, 'verhaal' heeft zich in de laatste twee decennia een vaste plaats veroverd binnen meerdere wetenschapsgebieden. Aanvankelijk ontwikkeld binnen de wijsbegeerte en literatuurwetenschap vond het ook ingang in de theologie, de sociale, juridische en historische wetenschappen. (Ankersmit 1990) Men zou deze aandacht kunnen duiden als een thematische toespitsing van de hermeneutische benadering van de realiteit, waardoor deze aan concreetheid en praktische betekenis wint. Het bleef echter niet bij een thematische toespitsing: de benaderingswijze van de werkelijkheid via het 'verhaal' ontwikkelde zich tot een eigen discipline aangeduid als narratologie, de theorie van verhalende teksten (Bal 1986) waaronder niet alleen geschreven, maar ook gesproken teksten werden gerekend. De narratologische theorievorming strekte zich ook uit over communicatieve vormen als nieuwsberichten en verslagen, en non-verbale communicatiemiddelen zoals signalen en gebaren. Zo verstaat men onder narrativiteit alle vormen van representatie van werkelijke of fictieve gebeurtenissen in een volgorde van tijd. (Prince 1982)

De laatste omschrijving ondervangt een bezwaar dat vaak tegen de introductie van de narratologie op een ander dan het literaire wetenschapsgebied wordt aangevoerd. Velen gebruiken dan de term 'verhaal' op functionele wijze, zonder nader aan te geven wat men daaronder precies verstaat. (Ganzevoort 1991B). Met name bij de introductie van de narratologie in de theologie komt men dit tegen. (Noorda 1990) Het is daarom zaak nader stil te staan bij de bepaling van de term 'verhaal'. (Van Steendam 1979). Daarbij gaat het in eerste instantie over verhalen in het algemeen, terwijl de toespitsing op het persoonlijke levensverhaal ook uitgebreid aan de orde zal komen.

Verhaal

Het werkwoord verhalen heeft etymologisch als grondbetekenis 'terughalen'. Dat wijst in de eerste plaats naar de praktijk van het recht: terughalen in de zin van schadeloosstelling en het eisen van vergoeding. Men spreekt van schade op iemand verhalen en verhaal zoeken in de betekenis van het zoeken van vergoeding voor geleden schade of het zich willen wreken.

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

Dit leidt tot een tweede betekenis: het herkrijgen van wat verloren ging met name fysieke of psychische krachten. Men spreekt van op verhaal komen. Tenslotte heeft het de betekenis van het terughalen van gebeurtenissen en ervaringen in de zin van mondeling of schriftelijk verslag doen van een reeks ware of fictieve gebeurtenissen.

Deze verschillende betekenissen hangen met elkaar samen: als ik verhaal haal bij de rechter, zal hij een oordeel vellen op grond van wat ik en mijn mogelijke tegenstander vertellen over de betwiste gang van zaken. Ik haal dus het gebeurde terug en doe dat op mijn manier. De tegenpartij zal hetzelfde op andere wijze aan de orde stellen. Over dezelfde gebeurtenissen komen dan vanuit verschillend perspectief andere verhalen aan de orde. We kunnen dit verduidelijken aan het door de cineast Kurasawa verfilmde verhaal Rashomon.

Daarin gaat het om een rechtsgeding. Aanleiding is de moord op een man die met zijn vrouw op reis is door een onherbergzaam gebied. Ze worden aangevallen door een bekende struikrover die het vooral gemunt heeft op de jonge vrouw. Hij weet de man vast te binden en heeft met diens vrouw gemeenschap. De man echter weet zich los te maken en het komt tot een gevecht tussen rover en echtgenoot. De laatste verliest en vindt de dood. Een landarbeider die toevallig passeert is van het gebeuren getuige.

De film bestaat uit de verhalen van deze vier bij het voorval betrokken personen: van het gebeuren volgen vier verschillende versies. De rover vertelt hoe de vrouw hem lokte en aanspoorde haar man met wie ze tegen haar zin was gehuwd te vermoorden. De vrouw vertelt hoe de rover haar man doodde om haar tegen haar zin te verkrachten. De man, als geest opgeroepen, vertelt hoe hij vergeefs zijn vrouw heldhaftig tegen de rover had verdedigd. En de toevallige passant geeft een weer andere versie van het verhaal waarbij de vrouw de twee mannen die doodsbenauwd voor elkaar waren, tegen elkaar uitspeelde. Telkens ging het om wat gebeurd was: moord en verkrachting.

Iedere keer werd het gebeuren in de zelfde volgorde beschreven, maar de interpretatie ervan door de betrokkenen verschilde. We kunnen met behulp van dit voorbeeld nader aangeven welke elementen het verhaal en het verhalen, zo men wil een narratio en het narratieve kenmerken.

Ten eerste: gebeurtenissen worden binnen een eigensoortige structuur geordend. Prince (1988) geeft dit als volgt aan: een narratio is een verhandeling die tenminste twee echte of fictieve gebeurtenissen in een verband weergeeft binnen de dimensie van de tijd.

Ten tweede: Deze tijdsdimensie typeert het verhaal. Daarin gaat het niet alleen om een beschrijving of interpretatie van een stand van zaken. Het narratieve omvat uiteraard beide, maar voegt daaraan steeds de dimensie van de tijd toe: gebeurtenissen worden in een volgorde geplaatst.

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

Ten derde: de manier waarop dat gebeurt draagt een interpretatief karakter. De wijze waarop het gebeuren beschreven wordt, en met name de ordening in begin, midden en slot, zoals Aristoteles al aangaf, plaatst het gebeurde in een bepaalde samenhang en geeft daaraan een zin, een betekenis. Daarom heeft het verhaal een dubbel niveau: naast de laag van beschrijving is er altijd de laag van de interpretatie. Beschrijving en interpretatie zijn binnen het verhaal wel te onderscheiden, maar niet te scheiden.

Ten vierde: die interpretatie is niet eenduidig. Het gezichtspunt van de verteller, hoe hij zichzelf, de ander en de werkelijkheid ziet, is daarbij bepalend.

Door die ordening krijgt ieder verhaal een bepaalde teneur, die als een rode draad het geheel richting geeft, de loop bepaalt. Die loop is niet zódanig met de feiten gegeven dat ze onveranderlijk is. Verhalen staan open voor herinterpretatie. Al zijn de verhaalelementen verankerd aan een bepaalde tijd en plaats, de interpretatieve ordening waardoor ze in een groter kader geplaatst worden, kan wisselen.

Ten vijfde: Wie iets vertelt doet bepaalde karakters (en, als hij zelf ook een rol speelt in het vertelde, zichzelf) in actie komen met bepaalde intenties, doelen en middelen binnen een zekere setting. (Burke 1945) Daarmee geeft hij / zij ook aan hoe hij / zij zichzelf ziet in relatie tot de anderen en tot de werkelijkheid.

Vertellen is dus een bij uitstek menselijke, en daarmee humaniserende activiteit (Varga 1990), die sommigen zo belangrijk achten dat zij beweren dat het verhaal de gehele werkelijkheid omvat, kort gezegd dat het hele leven verhaal is.

Ons voorbeeld toont aan dat dit niet het geval kan zijn: er is sprake van een bijzondere situatie die aanleiding geeft tot verhalen om het gebeurde te interpreteren en te beoordelen. Men legt bij voorbeeld dag in, dag uit tussen huis en werk de zelfde route af. Het wordt een routine-aangelegenheid die niet uitnodigt tot een verhaal. Op de vraag of er iets gebeurd is, antwoordt men negatief. Als men echter onderweg een verkeersongeval meemaakt, heeft men bij thuiskomst wat te vertellen. Niet alleen om het nieuwtje, maar ook om te zeggen dat men er goed van afgekomen is en zich verbaast over het gebeuren dat zich te snel voltrok om de precieze toedracht te kunnen vertellen.

Vanouds functioneren verhalen dan ook om wat men als nieuw en onbekend meemaakte aan anderen te vertellen, en ook nu nog vormen ze de narratieve interpretatie die de mens nodig heeft als de wereld als problematisch of bijzonder ervaren wordt. Moet de werkelijkheid niet alleen verklaard maar ook human geduid worden dan ontstaat de behoefte aan een verhaal: Elk verhaal is een kunstgreep, een subjectieve constructie om gebeurtenissen niet langer als toevallig behoeven te zien. Narratisering is een overwinning op het onaanvaardbare van het toeval, van de willekeur van de chronologie, zij

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

humaniseert de wereld en in het bijzonder de tijd. (Varga 1990) Verhalen brengen kennis over, maar niet los van zingeving, ze geven niet slechts antwoord op het hoe, maar ook op het waarom. In verhalen ligt wat men bewust wil en onbewust verlangt dicht bij elkaar.

Het verhaal is ook bij uitstek het voertuig waarmee men van generatie op generatie normen en waarden die de gemeenschap leiden, doorgeeft. Zo biedt het verhaal antwoord op de vragen hoe men moet handelen, hoe men dient te leven en waarom men er is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat binnen de theologie, vooral binnen de fundamentele en praktische theologie (met name godsdienstpedagogiek, homiletiek, en pastorale theologie) het verhalende bij uitstek geschikt wordt geacht voor de geloofsoverdracht en de levensoriëntatie. Dit mag ons niet de ogen doen sluiten voor de vragen die aan de toepassing ervan kleven, zoals:

- de verhouding van het verhaal tot de werkelijkheid,
- de grenzen van het verhaal,
- het verhaal in de levensloop als drager van identiteit,
- ons verhaal in ruimer zinsverband,
- het open en gesloten karakter van de verhalen,
- de werking van verhalen, en
- het werken met verhalen.

Verhaal en werkelijkheid

Vanouds was het verhaal de manier om kennis te vergaren en over te dragen. De Verlichting brengt daarin verandering door kennis op grond van overlevering af te wijzen en te vertrouwen op kennis die men door eigen ervaring en redelijk inzicht verwerft. De recente opkomst van de aandacht voor het verhaal en het narratieve paradigma maakt duidelijk dat aan deze rationele en min of meer positivistische werkelijkheidsbenadering grenzen worden gesteld. Waar rede en argumentatie tekort schieten, krijgt men opnieuw oog voor het narratieve en het verhaal om wat nog vreemd is en onbegrepen te plaatsen en te aanvaarden. (Bruner 1986) De argumentatieve benaderingswijze is erop uit de werkelijkheid zo helder en doorzichtig mogelijk te beschrijven om het onbekende te leren kennen en te verklaren, om zo het onvoorziene te voorspellen. Men zoekt daarbij naar een algemene abstracte betekenis, los van tijd en plaats.

De narratieve benaderingswijze wil de werkelijkheid in haar complexiteit beschrijven en zoekt naar het verstaan van de met de tijd gegeven dynamiek in

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

het leven. Daarin heeft ze oog voor het particuliere en specifieke zonder dat op voorhand ondergeschikt te maken aan het meer abstracte en algemene. Argumenten overtuigen ons van de waarheid van de rede, verhalen van de waarheid van het leven. Vandaar dat, naast het argumentatieve, het narratieve paradigma vooral gewaardeerd wordt in die takken van wetenschap die zich bezighouden met levensoriëntatie en het overdragen van waarden, normen en zin. Zo heeft Ricoeur (1986) de waarde van het verhaal voor het toeëigenen van de werkelijkheid en van het onbekende gebeuren aangetoond. Kortom: als we in de wetenschappelijke reflectie recht willen doen aan de menselijke werkelijkheid biedt de narratieve aanpak ruimere mogelijkheden dan de logisch-argumentatieve. Ze is eerder een noodzakelijke aanvulling dan een louter romantische reactie op de verwetenschappelijking van de wereld. Wat we op grond van inzicht begrijpen behoeven we niet te 'narrativiseren'. Is een gebeuren niet te begrijpen, dan vraagt dat om een verhalende uitleg. Varga (1990) noemt als voorbeeld een man die fluitend door de regen fietst: hij heeft zojuist iets beleefd wat hem zo blij maakt dat de regen niet telt. Het is dan ook begrijpelijk dat we het pleidooi voor een narratieve werkelijkheidsbenadering ook vinden bij post-modernisten die overtuigd zijn van het onvoltooid zijn van de rede. (van Reyen 1988) Zij stellen dat levensoriëntatie niet mogelijk is op grond van van te voren vast gestelde regels, maar dat zulke regels ontstaan door direct contact met de werkelijkheid. Daarbij zijn dan verschillende interpretaties mogelijk. Hier raken wij aan de discussies over wetenschapstheoretische uitgangspunten en de daarvan afgeleide onderzoekswegen. Wij gaan daar niet op in, maar stellen vast dat beide benaderingen elkaar aanvullen (Pannenberg 1973; Ricoeur, 19##): de werkelijkheid verstaan kan slechts op grond van verklaringen, maar verklaringen krijgen pas hun betekenis binnen een breed verstaanskader. Waar het gaat om vragen van zingeving, de ambiguïteit van werkelijkheid en taal, komen we niet ver met alleen de argumentatieve, rationele benaderingswijze die ertoe neigt de gegevens uit de werkelijkheid te fixeren tot standen van zaken. Daar biedt een narratieve benadering de mogelijkheid tot verandering. (Nijk 1978; Baart 1986).

Is alles verhaal? De grenzen van het paradigma

Het narratieve paradigma, het verhaal als model, kan wezenlijk iets bijdragen tot de wetenschappelijke theorievorming. Het biedt ons de mogelijkheid beter zicht te krijgen op het menselijk functioneren. Als we uitgaan van het levensverhaal, een thema waarop we hier vooruit grijpen, kunnen we beter zien waarom mensen doen wat ze doen, denken wat ze denken en voelen wat ze voelen. Kortom denken, voelen en doen, cognities, affecties en acties, over wier onderlinge verhouding in de psychologische theorievorming gediscussieerd wordt, vinden in het narratief paradigma een geïntegreerd kader. Het is goed op dit punt de aandacht te vestigen op de mogelijkheid van het werken met verhalen in diverse vormen van hulpverlening. Hier biedt het narratief gezichtspunt nieuwe perspectieven (Schafer 1983; Sarbin 1986; van der Zwaal

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

1990), die om verdere uitwerking vragen. Het is een uitdagende onderneming na te gaan in hoeverre het narratieve model bijdraagt tot beter inzicht in relatieproblemen, identiteitsvragen en neurotische problemen. Voorts kan het een wezenlijke bijdrage leveren in de psycho-analytische theorievorming over het freudiaanse onbewuste en de jungiaanse archetypen.

Sommigen gaan in hun enthousiasme over de narrativiteit echter te ver. Van Steendam (1979) stelt vast dat binnen de receptie van de narratologie in de theologie verschillende opvattingen te vinden zijn. Van de klassieke opvatting van verhaal als relaas van gebeurtenissen komt men via verhaal als iedere taaluiting of welke menselijke uitingsvorm dan ook zonder vaste interpretatie, tot verhaal als welke menselijke betekenisdrager dan ook zonder standaardinterpretatie. Dat wil zeggen: alles wat in zijn betekenis niet vastligt, maar in een dynamisch proces zich ontwikkelt, is verhaal. Zo is 'mijn leven', 'mijn identiteit', 'mijn huwelijk', 'God' een verhaal.. Dit laten opgaan van de werkelijkheid in het 'verhaal' is niet zonder problemen. (Ankersmit 1990)

Oorspronkelijk had het verhaal een referentieel karakter. Het was aan de directheid van de levenservaring verbonden. Men vertelde wat men beleefd had op verre reizen. In de moderne tijd echter werd die relatie verbroken. Het moderne verhaal beoogt niet langer de overdracht van een substituut-ervaring. Het wordt zelfreferentieel: de moderne schrijver wil juist het niet-overdraagbare van de ervaring beklemtonen. (Benjamin 1977) Daarmee beoogt een modern verhaal niet de toeëigening door de hoorder of lezer van een nog onbekende werkelijkheid. Het stelt zichzelf op de voorgrond en vraagt aandacht voor zichzelf zonder te verwijzen naar een er aan ten grondslag liggende ervaring. In dat geval heeft het geen zin te vragen naar de werkelijke toedracht van wat verteld wordt. Van belang is slechts de werking van het vertelde op de hoorder en zijn houding tot de werkelijkheid.

Dit heeft voor de toepassing van de narrativiteit in de psycho-analyse of andere vormen van geestelijke hulpverlening een interessante consequentie. Het is voor het geven van hulp niet primair van belang de feiten achter het levensverhaal zo exact mogelijk op het spoor te komen. Belangrijker is te weten vanuit welke 'verhaalstructuur' de cliënt de werkelijkheid beleefd, om te pogen via andere narratieve structuren daarin verandering te brengen. Zo komt men de problemen te boven. Wat in het verleden echt gebeurd is, is dan voor de therapeut niet in de eerste plaats van belang. Het gaat om de werking van het 'nieuwe' verhaal in de herstructurering van de beleving van de werkelijkheid. 'Voorbeeldverhalen' zijn alleen functioneel van belang. Men hoeft niet meer te vragen of wat als voorbeeld gegeven wordt ook echt gebeurd is.

In het geval van de geloofsoverdracht leidt dit ertoe niet langer te vragen of de bijbelse verhalen 'waar' zijn en 'echt gebeurd', maar of de verhalen nog steeds levensoriënterend werken. (Noorda 1990) Historisch kritisch onderzoek is overbodig en niet nuttig. (Drewerman 1985)

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

De consequentie van deze opvatting waarin een fictief oriënteringsgegeven mijn staan in de werkelijkheid stuurt, kan zijn dat alles als 'verhaal' beschouwd wordt en dat de werkelijkheidservaring opgaat in narratieve structuren. Alles wordt 'verhaal'. Hermeneutisch betekent dit dat, als wij de werkelijkheid alleen maar geïnterpreteerd kennen en ervaren, ze opgaat in de interpretatie. Er zou dan niets meer buiten het verhaal cq. onze interpretatie bestaan, er kan er geen sprake zijn van een nog niet genarrativiseerde ervaring. (Ankersmit 1990).

In dat geval eist men van het paradigma teveel en vergeet men dat het slechts om een model gaat waarmee we de werkelijkheid benaderen. De mens is geen verhaal, al leeft hij / zij van verhalen. De elementen van ons bestaan zijn niet tot 'verhaal' terug te voeren. Ieder model, ook het narratieve, heeft in relatie tot de werkelijkheid grenzen. Ricoeur wijst daarop in zijn constatering dat de oorspronkelijke relatie van verhaal en ervaring niet weg te denken is. (Ricoeur 1983) Voor de psycho-analytische hulpverlening wijst Mooy (1988) op het belang van hetgeen buiten het verhaal ligt, dat in de analyse verteld wordt. Dat biedt de aangrijpingsmogelijkheid tot herinterpretatie van de levensloop. In de levensloop kan men niet buiten de voor ieder waarneembare data zoals geboorte, school, huwelijk, ziekte etc om. Levensloop valt niet te scheiden van levensgeschiedenis. (Schulze 1985) De 'uitwendige' biografie loopt mee met de 'inwendige' autobiografie waardoor men de uitwendige levensgeschiedenis betekenis verleent. Nieuwe 'uitwendige' gebeurtenissen, die plaats vinden of uit het verleden (her)ontdekt worden, kunnen aanleiding zijn tot herinterpretaties. Al is het verhaal van belang, de werkelijkheid gaat er niet in op: feiten zijn geen fictie.

Het verhaal in de levensloop als drager van identiteit

In het voorgaande kwam het belang van de narratieve werkelijkheidsbenadering voor de menselijke levensloop naar voren. Wij staan daar nu bij stil. Ieder heeft in zijn leven te maken met feitelijke gegevens zoals afkomst, jaar van geboorte, levensomstandigheden, scholing, enz. Binnen die kaders doen wij ervaringen op die we ordenen en categoriseren en tot een levensverhaal maken. (Shuman 1986) Een levensverhaal is te omschrijven als de narratieve structurering en interpretatie van de levensloop waardoor iemand zin, betekenis en waarde toekent aan de gebeurtenissen die zich aan hem / haar voltrokken en voltrekken. (Ganzevoort 1991A)

Hoe gebeurt dat? Ten eerste: men kan op verschillende wijze de gebeurtenissen ordenen en daarmee de loop van het gebeuren interpreteren. Dat kan in een opgaande, een neergaande lijn of in een mengeling van beiden. Daarbij gaat men selectief te werk: sommige gegevenheden krijgen zwaarder accent dan andere, andere gegevenheden verdwijnen vrijwel naar de achtergrond. In die ordening kan op grond van nieuwe ervaringen een wijziging komen: wat men vroeger niet van belang achtte, krijgt nieuwe betekenis. Zo kan men het eigen leven zien als een roman, een tragedie, een tragi-komedie, een blijspel. En dat in afwisseling al naar gelang nieuwe ervaringen daartoe aanleiding geven. De

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

wijze van ordenen en interpreteren hangt ook af van de kijk op de werkelijkheid die in zijn / haar proces van socialisatie is gegroeid.

Ten tweede: Er bestaat duidelijk een zekere samenhang bestaat tussen de wijze waarop iemand zijn levensgeschiedenis vertelt en bepaalde literaire genres. Zij reiken modellen aan voor de levensbeschrijving en de levensoriëntering in een nog onbekende werkelijkheid. (Varga 1990) Ze kunnen antwoord geven op de vraag hoe te handelen, hoe te leven en wat de zin van het bestaan is. De genres die beantwoorden aan deze functies zijn respectievelijk de vormingsroman, de levensgeschiedenis ter navolging, en de verhalen die symbolisch aan het leven zin geven, zoals de mythen, sprookjes en novellen waarin de levensloop wordt beschreven als een weg van beproeving om het levensdoel te bereiken.

Ten derde: we kunnen onderscheid maken tussen het historische verhaal, de biografie en de autobiografie. Het historische verhaal schetst de brede culturele context waarbinnen we ons eigen leven opbouwen, de biografie laat wanneer het onszelf betreft ons zien zoals een ander of anderen ons zien. Wanneer het om anderen gaat geeft ze ons de mogelijkheid ons aan de beschreven persoon te spiegelen en onze identiteit vorm te geven. In het laatste gaat het enerzijds om een eigen interpretatie van de gebeurtenissen uit de levensloop, anderzijds om de visie die we op onszelf hebben temidden van de anderen. In het laatste geval en daarmee in dat van het levensverhaal, is de verteller object en subject van het verhaal (Baart 1986) en heeft het verhaal een eigen functie in de identiteitsvorming. De mens vertelt een verhaal over zichzelf en onthult in het verhaal zichzelf. Kortom hij bouwt er zijn identiteit in op en onthult deze.

Daarbij kunnen zoals boven vastgesteld werd, de volgende genres van levensverhalen onderscheiden worden: de autobiografie, de biografie, het historisch verhaal.

Volgens Danto en Greimas kenmerkt het historisch verhaal zich door een zg. continuant subject waarom heen een geheel wordt opgebouwd. Het verhaal heeft een harde kern dat als een soort constante functioneert waarom heen gebeurtenissen worden geordend. (Pannenberg 1984) Dit komt duidelijk naar voren in de biografie die meer is dan de opsomming van kale feiten. Die worden tot een aanschouwelijk beeld van de beschreven persoon geordend die zo verschijnt als een held, een lafaard, een heilige. In nog sterkere mate geldt dit voor de autobiografie, het eigen verhaal van de eigen levensgeschiedenis. Daar geldt volop dat verschillende gebeurtenissen bijeengehouden worden door het ene subject die met de ordening van die gegevens antwoord geeft op de vraag: wie ben ik? Zo'n levensgeschiedenis maakt de continuïteit van zelfbeleving mogelijk: het is opgebouwd uit de reeks van beelden die men van zichzelf in verschillende omstandigheden en momenten heeft gevormd. (Visser 1991) Voor zo'n levensverhaal dient men zich grondig bezig te houden met wat men van het eigen verleden nog weet, met het in samenhang brengen van heterogene feiten, met de herinnering aan vroegere meningen en zelfoordelen, met het ophalen van vergeten of verdrongen ervaringen. Voorts moet men de

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

toekomst openhouden: het 'ik' dat beschrijft is, omvat minder dat het 'zelf' dat men in beeld brengt. (Sparn 1990)

Verteller en vertelde, subject en object, de eerste en derde persoon vallen in dat levensverhaal samen. Baart noemt dit in navolging van Nijk, het primaire en secundaire 'ik'. (Baart, 1986). Hier valt te denken aan het bekende onderscheid van G.H. Mead tussen 'I' en 'Me'. (Mead 1934) Het 'ik' vertelt het verhaal over zichzelf met o.a. behulp van categorieën en modellen die anderen hem aanreiken zo dat hij of zij in zijn verhaal laat zien wie hij is, en temidden van anderen en hun verwachtingen wil zijn. Volgens Ricoeur (1988) gaan daarin historisch en fictief verhaal samen en vormen beiden de 'narratieve identiteit'. We kunnen dat verduidelijken aan het bovengenoemde voorbeeld van Rashomon: ieder van de betrokkenen ordent de feiten zo, dat een van hem of haar zo gunstig mogelijk beeld ontstaat in de ogen van de anderen. Zo vermengt men feitelijke gegevens met interpretaties en betekenissen die men daaraan geeft op grond van de eigen wijze van waarnemen en oordelen. (Ganzevoort 1990) Identiteit omvat zo een zekere mate van continuïteit en uniciteit (van der Werff 1985), door Peukert (1983) als volgt omschreven: Ego-identiteit is de voortdurend bedreigde en telkens opnieuw te verwerven prestatie om met het oog op eigen ervaringen en verwachtingen van de ander te besluiten hoe, en als wie ik bestaan kan, en wel zo dat ik dit voor mij zelf en anderen begrijpelijk maken en verantwoordelijk motiveren kan'. In het levensverhaal worden deze continuïteit en uniciteit herkenbaar gemaakt in het antwoord op de vraag: 'wie ben ik?' In de ordening van het levensverhaal brengt dit een zekere spanning. Aan de ene kant kan het zo verteld worden dat het subject het vaste referentiepunt is voor het ordenen en interpreteren van wat gebeurt. Het vertelde subject is de constante en het min of meer onveranderlijk element in alle gebeuren. De identiteit wordt voorgesteld als het blijvende en continue bij alle veranderlijkheid. Aan de andere kant kan het levensverhaal ook laten zien hoe door de gebeurtenissen de identiteit zich in haar uniciteit ontwikkelde. In het ene geval is de gevormde identiteit de rode draad in het levensverhaal, in het andere de vorming ervan, een vorming die zolang men leeft niet voltooid is. (Ricoeur 1991)

Ons levensverhaal ordent wat wij meemaken tot een continue geheel dat onze eigenheid waarborgt. Dat verhaal delen we met anderen in die zin dat we hen laten zien wie we zijn, maar ook in die zin dat ze ons door verwachtingen en rollen bouwstenen daartoe aanreiken. En tenslotte staat dat levensverhaal zolang we leven open naar de toekomst.

Ons verhaal in ruimer zinsverband

Niemand construeert zijn / haar levensverhaal in het luchtledige: niet alleen worden daartoe bouwstenen aangereikt in de taal, ook voor de ordening vallen we zoals boven reeds aangegeven werd, terug op in de cultuur en traditie voorgestelde modellen.

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

Nu kunnen we een onderscheid maken tussen het eigen, 'innerlijk' verhaal, en het met anderen gedeelde verhaal. Het 'innerlijk' verhaal is het persoonlijke narratief geordende geheel van ervaringen in een betekenisvolle samenhang. Als dat verhaal wordt geuit en gedeeld met anderen, kan het veranderen. Wij kunnen ook, al naar gelang de gewenste presentatie, gegevens gladstrijken zoals bij Freud en Jung die zich in hun biografie graag presenteerden als door collegae miskende geleerden. (Spence 1986; Steele 1986) Ook zonder een bewuste presentatie van wie men wil zijn, geeft men een 'onvolledig' levensverhaal. Het is onmogelijk alle gegevens uit je bestaan te verwerken: niemand kan alles vertellen, noch vertelt dat. Daarbij komt dat het kader waarbinnen men het levensverhaal vertelt en het doel dat daarmee gegeven is, eveneens selecterend werkt. Als sollicitant vertel je een ander verhaal dan als patiënt bij de arts. Er is de neiging het levensverhaal aan te passen aan wat binnen een bepaalde setting sociaal wenselijk is.

Het delen van het levensverhaal met anderen met name in het hulpverlenend gesprek kan wijziging brengen in de ordening en vergeten of verdrongen elementen weer naar boven halen. Die kunnen de lijn van het bestaande verhaal versterken, maar ook aanleiding zijn tot een wijziging ervan, een herinterpretatie die leidt tot nieuwe zingeving.

Voorts is het mogelijk dat de ander, m.n. de hulpverlener of pastor, de gegevens in een nieuw perspectief plaatst zodat de persoonlijke verstaanshorizon wordt opengebrouwen naar een nieuw verstaan. (Gadamer, 1974).

Een en ander vereist dat men het bijzondere van het eigen bestaan kan aangeven in samenhang met zinsverbanden die het individuele overstijgen. Men moet verstaanbaar over zichzelf met anderen kunnen spreken. Wij kunnen wat ons overkomt geen betekenis geven zonder dat we ons opgenomen weten in een brede culturele context van 'narratieve structuren'. Dat wil zeggen: de collectieve verhalen die richtinggevend zijn voor het leven en samenleven, individuen en groepen. De invloed van dergelijke narratieve structuren is groot zonder echter individuen en groepen totaal te bepalen. Er is sprake van een interactie tussen cultuur en individuen, waardoor in de loop der tijden de collectieve verhalen zich wijzigen. (Vrijhof 1987) Het belang van symbolische, religieuze en zingevende verhalen springt hierbij in het oog. Mensen kunnen er voor hun leven en samenleven niet zonder.

Met dit gegeven raken we aan het thema van de onderzoeksgroep 'Context en Zingeving' waar het gaat om het proces waardoor individuen en groepen interacterend aan gebeurtenissen en omstandigheden van hun bestaanswerkelijkheid betekenis geven, zodanig dat een 'orde' kan worden gezien en de elementen in een samenhang worden geplaatst. Zingeving is een formeel begrip dat als zodanig geen specifieke waarden impliceert. Maar die ordening die via zingeving tot stand komt impliceert wel waarden die het handelen van individuen en groepen mede bepalen en die hun neerslag vinden

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

in vorm en inhoud welke mensen al dan niet bewust aan hun leven geven.
(Context en Zingeving 1992)

Daarbij gaan we uit van het gegeven dat niemand zich in zijn leefwereld oriënteren kan zonder door de taal ingeleid te zijn in een zingevingskader waarmee men zijn ervaringen interpreteert. (Bruner 1990) Zonder deze culturele context is persoonlijke zingeving niet mogelijk. Streib (1991), die Fowlers theorie van de geloofsontwikkeling verbindt met de hermeneutiek van Ricoeur, legt de nadruk op het gebruik van symbolen, metaforen en verhalen. Zij verwijzen naar een bestaanswerkelijkheid die de mens te boven gaat, en bieden hem de mogelijkheid daarop antwoord te geven. In zijn visie kan men geloof als act van zingeving omschrijven met 'responsiveness'. Zingeving heeft dus een tweeledig karakter: het gaat om het antwoord en datgene wat aanleiding geeft tot antwoorden. Kennistheoretisch gezegd: de interpretatie van bepaalde gegevens impliceert dat er bepaalde gegevens zijn die daartoe uitnodigen. Interpretatie veronderstelt feiten, anders valt er niets te interpreteren. Echter: feiten vereisen evenzeer interpretatie. Zo vragen gegevens om een antwoord, omdat er dan alleen sprake is van een relatie tussen het gekende en de kenner. Dat maakt het mogelijk over persoonlijke zingeving te spreken zonder in een extreem subjectivisme te vervallen.

Er blijft echter in de moderne tijd een probleem. dat wordt gevormd door het feit dat er geen door allen gedeelde zingevingskaders meer zijn. Dat geldt niet alleen mondiaal, maar ook voor de zg. moderne westerse wereld. De ordenende functie van de godsdienst is door de secularisatie verloren gegaan.: de westerse samenleving is gesegmenteerd en gefragmenteerd en kent verschillende zingevingskaders. (Gerkin 1986) Men kan die ontwikkeling negatief beoordelen: ze leidt tot geestelijke dakloosheid en het gevoel dat men nergens bijhoort. (Berger 1974, 1980) Mensen blijken een 'geestelijk' tehuis nodig te hebben in de zin van een gedeeld oriënteringskader, waardoor men deelt in de geborgenheid van een groep wier grondslag niet noodzakelijkerwijze geëxpliciteerd hoeft te worden. (Fowler 1987; Bons-Storm 1987)

Anderzijds kan men de ontwikkeling ook positief duiden: zingevingskaders neigen tot ideologisering. Dat wil zeggen dat men het oriënteringskader als enig en absoluut beschouwt, en dat men daarvan een voor ieder verplichtend geheel van gedachten en strevingen afleidt. Al kan hun inhoud verschillen, hun werking is identiek. (Watzlawick 1989) In de kerk heeft dit geleid tot de Inquisitie, in het communisme tot de Gulagarchipel en de Stasi.

Het relativeren van ideologieën werkt dan ook bevrijdend, maar heeft ook schaduwzijden. Volgens de post modernisten hebben de ideologieën als 'grote verhalen' afgedaan, en hebben we slechts van doen met elkaar relativerende verhalen. Hier dreigt, aldus Habermas (1984), het risico van een uiterste individualisme en subjectivisme die het samenleven eroderen. In dit dilemma is het van belang overeenstemming te bereiken over de procedures om de verschillende werkelijkheidsconstructies die voor het samenleven nodig zijn te

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

beoordelen en te toetsen. (Bruner 1990) Bruner kiest daarbij voor een narratieve werkwijze: conflicten die dreigen tot een breuk te leiden veranderen van karakter wanneer verhalenderwijs verzachtende omstandigheden worden aangegeven. In principe kiest Habermas voor een soortgelijke weg. Er is echter een verschil: zijn 'Herrschaftsfreie Kommunikation' wil niet langs narratieve, maar langs argumentatieve weg een consensus bereiken. (Habermas 1984)

Het 'open' of 'gesloten' karakter van levensverhalen

Een verhaal, en dus ook een levensverhaal is nooit af, ongeacht of wij het zelf vertellen of een ander. Dat open karakter treedt echter nog sterker aan de dag bij de levensverhalen. Zolang wij immers ervaringen opdoen geven we ze een plaats in onze levensloop. Passen ze in de rode draad van mijn levensverhaal dan noopt dat niet tot bijstelling of herinterpretatie. Passen ze er niet in dan vraagt dat om een herinterpretatie of ze leiden tot een meervoudig, wellicht dubbelzinnig levensverhaal. (Bruner 1990) Die herschrijving van ons bestaan zin voor zin (Ganzevoort 1992) is niet alleen afhankelijk van wat ons van buiten af overkomt. Ze is met onze menselijke ontwikkeling gegeven. Erikson heeft dat in zijn model van de persoonlijkheidsontwikkeling beschreven. De groei van kind tot volwassene kenmerkt zich door epigenetisch gemarkeerde fasen: steeds doen er zich hetzij biologische hetzij psychologische of sociale veranderingen voor die het gevonden evenwicht of de identiteit verstoren en vragen om een nieuwe integratie. In de loop van het leven komen we zowel in onszelf als door de uiterlijke omstandigheden situaties tegen waardoor we genooddaakt zijn ons verhaal aan te passen. Met name de puberteits- en midlifeproblematiek is exemplarisch: er doen zich nieuwe gegevenheden voor die niet kunnen worden ingepast in het tot dan geldend levensverhaal. Er moet herschreven en veranderd worden en letterlijk gebeurt dat in de dagboeken die velen in die leeftijdsfasen beginnen bij te houden. Deze herinterpretatie veronderstelt een open levenshouding en een basisvertrouwen t.a.v. de toekomst. Verhalen die als levensmodellen functioneren kunnen deze houding wekken en versterken. Binnen de christelijke traditie functioneren de bijbelverhalen in hun toepassing door de tijden heen als zulke modellen.

Het kan voorkomen dat men geen mogelijkheid heeft tot herschrijving: door een gesloten levenshouding beschouwt men het levensontwerp als af, het verhaal als besloten. Dan gebeurt op persoonlijk vlak hetzelfde als met gesloten culturele zingevingssystemen: men loopt vast in de communicatie met zichzelf en met anderen. Het leven wordt niet langer in symbolen geduid die dynamisch zijn, maar in stereotypen die vastleggen en blokkeren. (Lorenzer 1977)

In dat geval is hulp geboden, waarbij men niet kan volstaan met een eerste lezing van het levensverhaal. In een vertrouwensvolle relatie biedt de hupverlener de ander door aandachtig luisteren de mogelijkheid het levensverhaal te vertellen en te hervertellen. In zo'n meervoudige levensgeschiedenis kan een diepere lijn boven water komen, waardoor breuklijnen onder ogen worden gezien en een diepere samenhang gevonden

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

kan worden. (Gerkin 1984) Daarbij biedt de narratieve benadering meer mogelijkheden dan een argumentatieve aanpak van de problemen. De laatste neigt ertoe standen van zaken te constateren en verklaringen te geven. De narratieve aanpak reikt verder: ze biedt levensoriëntatie, zoals in opvoeding, hulpverlening en geloofsoverdracht gebeurt of moet gebeuren. Tegen deze achtergrond is het pleidooi van de Boer (1989) te begrijpen: God moet men eerder langs de weg van de godsdienstige ervaring en van verhalen dan door filosofische reflectie en systematische theologie ter sprake brengen. Zo houdt het levensverhaal toekomst in, staat het open voor nieuwe betekenissen en kan het ontsloten worden naar groter zinsamenhangen. Dit open karakter maakt het narratieve paradigma geschikt als model van betekenisverlening en zingeving. Het heeft zin om vanuit dit paradigma te werken als het gaat om de vraag naar de betekenis van het leven.

Tenslotte is vanuit de christelijke geloofstraditie en daarmee voor het pastoraat het volgende van belang: verhalen voltrekken zich in menselijke interactie. De inhoud ervan is nooit los te zien van de relatie waarbinnen ze verteld en overgedragen worden. Hun waarheid als betrouwbare oriëntatie hangt daarvan af. De inhoud van de communicatie is niet los te zien van het betrekkingniveau. (Watzlawick 1979) Nieuwe relaties kunnen bovendien aanleiding geven tot een ontdekken van een nieuwe en diepere zin in de overgeleverde verhalen. Daarvan spreekt de christelijke traditie als dynamisch dialectisch proces in wisselwerking tussen wat overgeleverd wordt en nu ervaren. (Tracy 1984) Binnen het narratieve paradigma krijgt de geloofsoverdracht het open karakter dat haar dient te kenmerken: dat de waarheid van het vertelde blijkt uit de liefde.

De werking van verhalen

Een bekend kinderrijmpje, waarmee men bij ruzie de tegenpartij de mond wil snoeren, zegt: schelden doet geen zeer, slaan veel meer. Het is een variant op het bekende: geen woorden, maar daden. Beide gezegden gaan van de veronderstelling uit dat woorden zonder daden niets bewerkstelligen. Zo kan men ook menen dat verhalen niets uithalen en oordeelt men over wat verteld wordt: het zijn maar verhaaltjes. De vraag rijst of dit juist is. Hebben verhalen geen effectieve betekenis voor het leven zoals zich dat dagelijks voltrekt? Daarachter ligt de vraag naar wat spreken en taal bewerkstelligen. Hiermee snijden we een uitermate breed en complex probleem aan waarvan de onderscheiden dimensies in meerdere wetenschappelijke disciplines aan de orde zijn. Het is niet de bedoeling daarop uitvoerig in te gaan. Hier volstaan we met het aangeven van enkele voor ons doel belangrijke inzichten.

Als eerste is daarbij van belang de 'taaldadentheorie' zoals uitgewerkt door Searle en Austin, die een brede acceptatie heeft gevonden. (o.m. Brümmer 1976, 1989) Kern van de theorie is dat (gesproken) taal niet slechts standen van zaken beschrijft, maar ook een strekking heeft die een handelingseffect beoogt (de performatieve werking van illocuties). Stel dat ik samen met anderen in een

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

kamer ben, en het koud vind, dan kan ik zeggen: "de verwarming staat te laag". Die uitspraak kan betekenen: "wil iemand van de aanwezigen de thermostaat wat hoger zetten?" Of die uitspraak ook het beoogde effect heeft, is mede afhankelijk van de situatie waarin de uitspraak gedaan wordt. (Baart 1986) In ons voorbeeld zou in de kamer een thermostaat aanwezig moeten zijn. Bovendien zou mijn relatie tot de aanwezigen zo moeten zijn, dat ik de bevoegdheid of positie heb om hen te verzoeken of op te dragen de thermostaat hoger te zetten. Zo zijn er nog meer voorwaarden te noemen voor het slagen van de performatieve werking. In ieder geval is duidelijk dat (gesproken) taal mensen tot actie aanzet en hen doet handelen. De klassieke retorica stoelt op dit inzicht. Zij stelde regels op om bij de hoorders emoties wakker te roepen die moesten leiden tot daden. De moderne tegenhanger hiervan is de reclame.

Gaat het hier om gesproken teksten, ook gefixeerde, in schrift vastgestelde teksten kennen een dergelijke werking. (Ricoeur 1989, Capps 1984) Een geschreven tekst kan ook binnen een bepaalde situatie een 'wereld' of een werkelijkheid oproepen die noopt tot handelen. Als ik onder de ruitewisser van mijn auto een parkeerbon aantref, roept dat de wereld van overtreding, veroordeling en boete-betaling op. Kortom, het gaat om een rechtsprocedure veroorzaakt door het negeren van een verkeersregel, waardoor ik terecht kom in de wereld van het juridische proces. Dat vraagt van mij een beslissing hoe te handelen. Ik kan de aangegeven boete betalen, en zo de verdere gang van zaken a.h.w. afkopen. Ik kan ook niet betalen, en dan volgt een langdurige procesgang die kan eindigen in een korte hechtenis. Dat wordt aangegeven met de in eerste instantie wat duistere term 'wederkerige interpretatie'. Het is niet enkel zo dat ik een tekst interpreteert, de tekst interpreteert ook mij in zekere zin. De tekst voert mij binnen in een bepaalde wereld of context (in ddit geval het recht), en interpreteert mij door mijn reactie op de wereld die ze oproept. Teksten zijn dus niet puur overgeleverd aan de reactie en interpretatie van de lezers. Zij doen ook iets met die lezers door werelden op te roepen die verder reiken dan hun concrete situatie van dat moment. In de reactie die die andere wereld vraagt interpreteren zij de lezer. Ze ontsluiten andere, verleden of toekomstige 'werelden' en geven daarin andere en nieuwe mogelijkheden tot handelen aan.

Dat verhalen zo kunnen werken maakt de recente bestudering van de gelijkenissen uit de Evangeliën duidelijk. De situatie waarin ze als verhaal ontstaan zijn is veelal bepaald door een vraag of discussie hoe men leven en handelen moet. Op die discussie geven ze verhalenderwijs antwoord. Als verhaal echter overstijgen ze die oorspronkelijke situatie van hun ontstaan. Als geschreven teksten bezitten ze een werking die verder reikt dan hun historische ontstaanssituatie. (McFague 1982) Dat blijkt uit de manier waarop ze in de loop van de eeuwen zijn gelezen, verstaan en geduid.

De gelijkennissen kenmerken zich door een unieke structuur. Men kan die aanduiden met de drieslag: oriëntatie, desoriëntatie, heroriëntatie. Het verhaal begint met het oproepen van een bekende situatie volgens conventionele gedragsnormen, waarden en verwachtingen. Dan wordt echter de luisteraar cq.

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

lezer in verwarring gebracht door een onverwachte wending die een nieuw gezichtspunt opent. Een voorbeeld hiervan is het gedrag van de baas, die aan alle werknemers een gelijk loon betaalt, ook al heeft de één de hele dag gewerkt, en de ander slechts een uurtje. De spanning die twee ogenschijnlijk verschillende gezichtspunten oproept, geeft een nieuwe kijk op de wereld en de intermenselijke omgang, doordat ze op een creatieve wijze verbonden (moeten) worden. (Capps 1984; Ricoeur 1989) Gelijkenissen geven de mogelijkheid aan van een andere wijze van leven en omgaan met elkaar. Als verhalen nodigen ze ons uit om ons gewone levenspatroon kritisch te bezien en te veranderen.

Men kan nog een stap verder gaan door taal en daden, verhalen en handelen vrijwel samen te laten vallen. (Packer 1991) Aansluitend bij de theorieën van Berger en Luckman beschouwen sociaalpsychologen als Gergen, Shotter en anderen het individu als actief betrokken in gesprek met andere individuen bij het samenstellen (construeren) van een voor hem / haar betekenisvolle werkelijkheid. (Smaling 1992, Zeegers 1988, Zwart 1991) Voor het schrijven van het eigen levensverhaal en de vorming van de identiteit put men uit het bestand aan verhalen dat in de cultuur aanwezig is en door anderen is aangereikt. Door het eigen verhaal aan dat bestand toe te voegen, bouwt men samen met anderen permanent aan de constructie van de sociale werkelijkheid. De aanwezige verhaalstructuren hebben daarin een sturende invloed op het zelfbeeld en de levensloop, waarbij narratieve vormen modellen ter navolging aanbieden. Dat kan gebeuren in de vorm van levensverhalen van invloedrijke anderen, wier 'stemmen' ons beslissen en handelen bepalen. (Day 1991) Niet alleen deze persoonlijke levensverhalen, maar ook in de cultuur aanwezige narratieve modellen functioneren als gidsen en bieden bouwstenen aan voor het levensverhaal en de daarin gegeven identiteit. Meer dan discursieve ethische richtlijnen zijn het de verhalende morele modellen die motiveren tot navolging, zoals we boven voor de gelijkenissen al aangaven. Zo beïnvloeden verhalen ons gedrag, onze interpretatie en verantwoording van ons doen en laten. Taal, verhaal en handelen zijn geen losse werelden, maar voortdurend met elkaar vervlochten.

References

- Ankersmit, F., Doeser, M. & Varga, A.K. (1990 Eds) *Op verhaal komen, over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen*. Kampen
- Baart, A. (1986) *Verhalen De dialoog als grondmodel van het maatschappelijk activeringswerk*. Hilversum
- Bal, M. (1986) *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*, Muiderberg
- Benjamin, W. (1977) Der Erzähler. In: *Gesammelte Schriften, II 2*. Frankfurt
- Berger, P. e.a. (1974) *The homeless mind*. New York
- Berger, P. (1980) *The heretical imperative*. New York
- Besemer, J.W. e.a. (1987) *Preken: een verhaal op zich*. Themanummer Praktische theologie 14(2)
- Boer, Th. de (1989) *De God van de filosofen en de God van Pascal*. Delft

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

- Bodisco Massink, J. (1987) Het religieuze verhaal en beeld als interventie. In: J. van der Lans & H. Bodisco Massink, *Religieuze symbolen in de psychotherapie*. Baarn
- Bons-Storm, R. (1987) *Geloof waardig. Stappen op de weg van gemeenteopbouw*. Den Haag
- Brümmer, V. (1976,1989) *Wijsgerige begripsanalyse*.
- Bruner, J.S. (1986) *Actuals minds, possible worlds*. Cambridge
- Bruner, J.S. (1990) *Acts of meaning*. Cambridge
- Burke, K. (1945) *The grammar of motives*. New York
- Capps, D. (1984) *Pastoral care and hermeneutics*. Philadelphia
- Context en zingeving. over de dynamiek van zingevingssystemen en de betekenis of rol van de religieuze traditie daarin*. (1992) Utrecht
- Crites, S. (1986) Storytime: Recollecting the past and projecting the future. In: Sarbin, T.R. (Ed.) *Narrative psychology. The storied nature of human conduct*. New York
- Day, J.M. (1991) The moral audience: on the narrative mediation of moral 'judgment' and moral 'action'. In: M.B. Tappan & M.J. Packer (Eds.) *Narrative and storytelling*. San Francisco
- Drewerman, E. (1985) *Tiefenpsychologie und Exegese*. Olten
- Firet, J. (1974) *Het agogisch moment in het pastorale optreden*. Kampen
- Firet, J. (1987) *Spreken als een leerling*. Kampen
- Fowler, J. (1981) *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco
- Fowler, J. (1987) *Faith development and pastoral care*. Philadelphia
- Gadamer, H.G. (1974) *Wahrheit und Methode*. Tübingen
- Ganzevoort, R.R. (1990) *Mag ik er zijn? Over genade en veroordeling*. Kampen
- Ganzevoort, R.R. (1991A) Context, Coping en zingeving. In: *Levensvragen in sociaal wetenschappelijk perspectief*. Symposiumbundel, Utrecht. 27-34
- Ganzevoort, R.R. (1991B) Crisis-experiences and the development of belief and unbelief. *Paper read at the fifth european symposium for the psychology of religion*. Leuven
- Ganzevoort, R.R. (1992) Het verhaal zin voor zin. *Parados 31*, 4-14
- Ganzevoort, R.R. (in druk) Interpreting life stories. Personal narrative in pastoral psychology. *Journal of Psychology and Theology 21*
- Gerkin, C.V. (1984) *The living human document. Revisioning pastoral counseling in a hermeneutical mode*. Nashville
- Gerkin, C.V. ((1986) *Widening the horizons. pastoral responses to a fragmented society*. Philadelphia
- Grözinger, A. (1986) Seelsorge als Rekonstruktion von Lebensgeschichte. *Wege zum Menschen 38*, 178-188
- de Haas, W. (1990) Het vertellen van verhalen aan kinderen. In: F. Ankersmit & M. Doeser & A.K. Varga (Eds) *Op verhaal komen*. Kampen
- Habermas, J. (1984) *Die Theorie des kommunikativen Handelns I, II*. Frankfurt
- Hart, O. van der, e.a. (1987) *Afscheid nemen. Afscheidsrituelen in de psychotherapie*. Lisse
- Lorenzer, A. (1977) *Sprachspiel und Interaktionsformen*. Frankfurt
- Lukken, G. (1984) *Geen leven zonder rituelen*. Baarn
- McFague, S. (1982) *Metaphorical theology*. Philadelphia
- Mead, G.H. (1934) *Mind, self and society*. Chicago
- Mooy, A.W.M. (1988) *De psychische realiteit*. Meppel
- Nieuwkoop, R. (1986) *De drempel over. Het gebruik van (overgangs)rituelen in het pastoraat*. Den Haag
- Nijk, A.J. (1978) *De mythe van de zelfontplooiing*. Meppel
- Noorda, S (1990) Narratieve theologie. In: F. Ankersmit & M. Doeser & A.K. Varga (Eds) *Op verhaal komen*. Kampen
- Packer, M.J. (1991) Interpreting stories, interpreting lives: Narrative and action in moral

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

- development research. In: M.B. Tappan & M.J. Packer (Eds) *Narrative and storytelling*. San Francisco
- Pannenberg, W. (1973) *Wissenschaftstheorie und Theologie*. Frankfurt
- Pannenberg, W. (1984) *Antropologie in theologischer Sicht*. Göttingen
- Peukert, H. (1982) Kontigenzerfahrung und Identitätsfindung. In: J. Blank & G. Hasenhüttl (Eds) *Erfahrung, Glaube und Moral*. Düsseldorf
- Prince, G. (1982) *Narratology. The form and function of narrative*. Den Haag
- Prince, G. (1988) *A dictionary of narratology*. Aldershot
- Reyen, W. van (1988) *De onvoltooide rede*. Meppel
- Ricoeur, P. (1983 - 1986) *Du temps à récit, I,II,III*. Paris
- Ricoeur, P. (1986) *Du texte à l'action*. Paris
- Ricoeur, P. (1988) L'identité narrative. In: P. Bühler & J.F. Habermacher (Eds) *La narration*. Genève
- Ricoeur, P. (1989) The model of the text: meaningful action considered as a text. In: P. Ricoeur, *Hermeneutics and the human sciences*. Cambridge
- Ricoeur, P. (1991) *Soi-même comme un Autre*. Paris
- Sarbin, T.R. (1986) *Narrative psychology. The storied nature of human conduct*. New York
- Schafer, R. (1983) *The analytical attitude*. London
- Schulze, Th. (1985), Lebenslauf und Lebensgeschichte. In: D. Baacke & Th. Schulze (Eds) *Pädagogische Biographieforschung*. Weinheim / Basel
- Shuman, A. (1986) *Storytelling rights: The uses of oral and written texts by urban adolescents*. London
- Smaling, A. (1992) Kwalitatief onderzoek in de psychologie: Een kort historisch overzicht. In: ?? Smaling & ?? van Zuuren (Eds) *De praktijk van kwalitatief onderzoek*. Meppel
- Sparn, W. (1990) Dichtung und Wahrheit; einführende Bemerkungen zum Thema: Religion und Biographik. In: W. Sparn (Ed) *Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*. Gütersloh
- Spence, D.P. (1986) Narrative smoothing and clinical wisdom. In: T.R. Sarbin, T.R. (Ed) *Narrative psychology. The storied nature of human conduct*. New York
- Steele, R.S. (1986) Deconstructing histories: Toward a systematic criticism of psychological narratives. In: T.R. Sarbin (Ed) *Narrative Psychology. The storied nature of human conduct*. New York
- Steendam, G. van (1979) De nacht van duizend-en-één verhalen. Oriëntatie bij de narratieve theologie. *Tijdschrift voor Theologie* 19, 3-28
- Streib, H. (1991) *Hermeneutics of metaphor. symbol and narrative in faith development theory*. Frankfurt
- Tracy, D. (1984) *The analogical imagination*. Nashville
- Varga, A.K. (1990) Het verhaal in de literatuur. In: F. Ankersmit & M. Doeser & A.K. Varga (Eds) *Op verhaal komen*. Kampen
- Visser, J. (1991) Identiteit, levensvragen en zingeving. In: *Levensvragen in sociaal wetenschappelijk perspectief*. Symposiumbundel, Utrecht. 5 -15
- Visser, J. (1992) Pastoraal verhaal. In: N. Derksen, J. Zuiker (Eds) *Gaandeweg, opstellen aangeboden aan dr. Herman (Frans) Andriessen*. Kampen
- Ven, J.A. van der (1990) *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen
- Vrijhof, P.H. (1987) Religieuze socialisatie, enkele sociologische kanttekeningen. In: T.G.I.M. Andree & P.D.D. Steegman (Eds) *Religieuze socialisatie*. Utrecht
- Watzlawick, P. (1989) *Münchhausens haren en Wittgensteins ladder*. Deventer
- Watzlawick, P. e.a. (1979) *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer
- Werff, J.J. van der (1985) *Identiteitsproblemen. Zelfbeschouwing in de psychologie*.

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser
Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*
© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser

Muiderberg

Zeegers, W. (1988) De dialoog met de ander. Een gesprek met John Shotter. *Psychologie en Maatschappij* 12 (45)

Zwaal, P. van der (1990) Het narratieve paradigma in de psychoanalyse. In: F. Ankersmit & M. Doeser & A.K. Varga (Eds) *Op verhaal komen*. Kampen

Zwart, H. (1991) Narrative psychologie en narratieve ethiek. *Psychologie en Maatschappij* 15 (55)

R.Ruard Ganzevoort & J. Visser

Zin in verhalen

In: P.D.D. Steegman & J. Visser, *Zin in verhalen*

© Boekencentrum / R.R. Ganzevoort & J. Visser